

‘ જૈનદર્શન ’ અનુવાદ ગ્રંથનો પરિચય

નગીન જી. શાહ

પંડિત બેચરદાસજીએ દર્શનશાસ્ત્રમાં પણ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. તેમણે અને પંડિત સુખલાલજીએ સાથે મળી સિદ્ધસેનના સન્મતિતર્કપ્રકરણની વિસ્તૃત અને સર્વવાદસમુચ્ચયરૂપ અલય-દેવસૂરિની ટીકાનું સંપાદન કર્યું છે. દર્શનક્ષેત્રમાં આ એક બહુમૂલ્ય કામ થયું. વળી, આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં તેમણે આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિના ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ઉપરની ગુણુરતનની ટીકાના જૈન ભાગનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો. આ તેમનું દર્શનક્ષેત્રમાં બીજું મહત્વનું કાર્ય છે. જો કે પંડિતજીના રસના વિષયો ખાસ તો વ્યાકરણ-ભાષાશાસ્ત્ર અને આચારમીમાંસા રહ્યા હતા તેમ છતાં તેમણે દર્શનના ક્ષેત્રમાં જે કંઈ પ્રદાન કર્યું છે તે પણ ઘણું મોટું છે. આપણે તેમણે કરેલ આ અનુવાદની વિચારણા કરીશું.

પંડિતજીએ આ અનુવાદ સાથે માહિતીપૂર્ણ અને વિચારપ્રેરક ૧૨૦ પૃષ્ઠની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના જોડી છે. તેમાં શ્રી હરિભદ્રનાં જીવન અને કૃતિઓ વિશે તેમ જ ગુણુરતન વિશે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જેટલી વિગતો આપી શકાય તેટલી વિગતો આપી છે. પંડિતજીને શુષ્ક તર્ક અને વાદો પસંદ ન હતા. તેમની દૃષ્ટિ સદાય જીવનને શુદ્ધ કરતા તત્ત્વથી આકર્ષાતી. તેમને સમન્વય પ્રિય હતો. આ પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ કરેલો દર્શનોત્તે સમન્વય ચિંતાકર્ષક અને સર્વોદ્દેશી છે.

હરિભદ્રને અનુસરી તેઓ પણ કપિલ, સુગત, જિન સૌને આપ્ત ગણે છે. તેમના ઉપદેશનો ભેદ તો ઓતાઓની કક્ષાઓના ભેદને કારણે છે એમ તેઓ સમજે છે. તેઓ માને છે કે વાદ-પ્રતિવાદ છોડી તેમના ઉપદેશનું હાર્દ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ હાર્દ તેઓ આ રીતે સમજાવે છે: “ઈશ્વરવાદને વળગનારો મુમુક્ષુ પોતાની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં કર્તાપણાની ભાવના એટલે ‘હું કરું છું’ ‘મારા જેવો કરનાર કોણ છે’ એવી વૃત્તિ રાખી શકે જ નહિ. એને મન તો કર્તા, હર્તા, પાલયિતા ઈશ્વર જ છે. એણે તો પોતાનું સર્વસ્વ શ્રી ઈશને ચરણે ધરેલું હોવું જોઈએ. પોતાનો એકનો એક ખોટનો દીકરો, પોતાની અતુલ સંપત્તિ કે બીજી કોઈ પોતાની પ્રિય વસ્તુનો નાશ થતાં પણ એને શોક ન હોઈ શકે.....અદૈતવાદના ખરા અનુયાયીને ‘મારું તારું’ હોઈ શકતું નથી, એ તો સર્વત્ર સમ જ હોઈ શકે છે—શત્રુ કે મિત્ર એને ઘટે જ શી રીતે?.....બધા જીવોનું અદૈત હોઈ એ કયાંય રાગ કે રોષ શી રીતે કરી શકે?.....ક્ષણિકવાદનો પાકો ભક્ત પોતાના દેહને સ્થિર શી રીતે માને? તે થૂંકની છાજો ઉડાડી ક્ષણિકવાદ સામિત ન કરે, એ તો એ વાદને પોતાના જીવનમાં ઉતારીને જ સંસારની ક્ષણિકતાને વગર બોલ્યે સમજવી દે. કર્મવાદનો ઉદ્દેશ સંસારની વિચિત્રતા જણાવી આત્મામાં સ્થિરતા આણવાનો છે, નહિ કે બીજા બીજાની ખાતાવહીઓને તપાસ્યા કરવાનો તેમ ઈશ્વરવાદીઓના ઈશ્વરને દૂષિત કરવાને પણ કર્મવાદને આગળ રવાનો નથી.”

જે જ દર્શનોત્તે તેમનું પ્રયોજન છે, તેમનો જીવનમાં ઉપયોગ છે એ દર્શાવતાં પંડિતજી આનંદધનજીના શ્રી નમિનાથસ્તવનનો વારંવાર હવાલો આપે છે. ચાર્વાકદર્શન વિશે પંડિતજી લખે છે કે: “વિચાર કરતાં એટલું તો જરૂર સૂઝે છે કે નીતિપ્રધાન અને ધર્મપરાયણ આ આર્ય દેશમાં પ્રાચીન સમયે પ્રાદુર્ભૂત થયેલો આ મત હિંસાનું, જુઠાણાનું, ચોરીનું, વ્યભિચારનું

અને ‘ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પિવેત્’નું જ સમર્થન કરી જીવનવિકાસનો માર્ગ બતાવતો હોય એમ મારા તો માનવામાં આવતું નથી....પરમયોગી આનંદધનજી મહારાજ આ મત વિશે જણાવતાં કહે છે કે—‘લોકાયતિક દૃષ્ય જિનવરની, અંશવિચાર જો કાજો.’”

પ્રસ્તાવનામાં તેમણે અર્થસભર અને નવી દિશા ખોલનારાં ટિપ્પણો લખ્યાં છે. તેનાં એકબે ઉદાહરણો લઈશું. પૃ. ૬૩ ઉપર બૌદ્ધધર્મ અને બુદ્ધ ઉપર વિસ્તૃત ટિપ્પણ છે તેનો અંશમાત્ર આપું છું. તેઓ લખે છે : “આ મહાપુરુષ (બુદ્ધ) આત્મવાદી છે, તો પણ તેમની પછીના તેમના કેટલાક અનુયાયી-ઓની તર્કગળને લીધે તેમના ઉપર ‘અનાત્મવાદી’ તરીકેનો જે આરોપ આજ ઘણા વખતથી મૂકવામાં આવે છે તે અવિવેકથી થયેલો છે અને ખોટો છે.” પૃ. ૭૫ ઉપર ‘તન્માત્રા’ શબ્દ ઉપર આ પ્રમાણે ટિપ્પણ છે : “પરમાણુ” શબ્દનો ભાવ ‘તન્માત્રા’ શબ્દથી સૂચવી શકાય છે. જૈનદર્શનમાં ‘પરમાણુ’ શબ્દ ઉપરાંત એક એવા જ ભાવવાળો ‘વર્ગણુ’ શબ્દ પણ આવે છે. ‘પ્રદેશ’ શબ્દને પણ ‘પરમાણુ’ના અર્થમાં જૈનભાષામાં વાપરવામાં આવે છે પણ તે, અવિભક્ત પરમાણુને એટલે કે કોઈ જગ્યામાં રહેલા પરમાણુને જ સૂચવે છે અર્થાત્ જૈનભાષામાં એકલા છૂટા પરમાણુને ‘પ્રદેશ’ શબ્દથી સૂચવી શકાય નહિ.” પ્રસ્તાવનામાં આવાં ટિપ્પણો લગભગ એક સો જેટલાં છે. આ ટિપ્પણોમાં પંડિતજીની ઐતિહાસિક, વૃક્ષાત્મક અને નિષ્પક્ષ દષ્ટિ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

હવે તેમના અનુવાદની લાક્ષણિકતા તપાસીએ. તેના માટે એક ઈશ્વરવિષયક કંડિકા પસંદ કરીએ. તે નીચે પ્રમાણે છે :

કિંચ્ચ ઈશ્વરસ્ય જગન્નિર્માણે યથારુચિપ્રવૃત્તિઃ, કર્મપારતન્ત્ર્યેણ, કરુણયા, ક્રીડયા, નિમ્પ્રહાનુમહ-વિધાનાર્થ સ્વભાવતો વા । અત્રાચ્ચવિકલ્પે કદાચિદન્યાદરયેવ સૃષ્ટિઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે સ્વાતન્ત્ર્યહાનિઃ । તૃતીયે સર્વમપિ જગત્ સુખિતમેવ કુર્યાત્ । અથ ઈશ્વરઃ કિં કરોતિ પૂર્વાર્જિતૈરેવ કર્મભિર્વેશીકૃતા દુઃસ્વમનુભવન્તિ? તદા તસ્ય કઃ પુરુષકારઃ? અદૃષ્ટાપેક્ષસ્ય ચ કર્તૃત્વે કિં તત્કલ્પનયા, જગત્સતદ-ધીનતૈવાસ્તુ (જ્ઞાનપીઠ મુર્તિદેવી જૈન ગ્રંથમાલા, સંસ્કૃત ગ્રંથાંક ૩૬, ૧૯૭૦, પૃ. ૧૮૨-૧૮૩)

હવે અનુવાદ વાંચીએ.

અનીશ્વરવાદી : વળી, અમે આ એક બીજું પૂછીએ છીએ કે, તમોએ માનેલો ઈશ્વર, જગતને રચવાની જે ભાંજગ કરી રહ્યો છે, શું તેમાં તે પોતાની મરજી પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે? વા કર્મને વશ થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે? વા દયાને લીધે પ્રવૃત્તિ કરે છે? વા લીલા કરવાની વૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ કરે છે? વા ભક્તોને તારવા અને દુષ્ટોને મારવા પ્રવૃત્તિ કરે છે કે એ જાતની પ્રવૃત્તિ કરવાનો એનો સ્વભાવ જ છે?

ઈશ્વરવાદી : ભાઈ, એ (ઈશ્વર) તો સૌનો ઉપરી હોવાથી જગતની રચના કરવામાં એની પોતાની જ મરજી પ્રમાણે વર્તે છે અને જગત પણ એ પ્રમાણે જ ચાલ્યા કરે છે.

અનીશ્વરવાદી : ભાઈ! અમને તો એમ જણાતું નથી. જો ઈશ્વર જગતને બનાવવામાં પોતાની જ મરજી પ્રમાણે વર્તે તો હોય તો કોઈ એવો સમય પણ આવવો જોઈએ કે, જે સમયે જગત તદ્દન જુદા પ્રકારનું પણ રચાયું હોત-હોય. આપણાથી એ તો ન જ કદી શકાય કે, તેની મરજી હમેશા એકની એક જ રહે છે. કારણ કે, તે પોતે તદ્દન સ્વતંત્ર હોવાથી ધારે તેવું કરી શકે છે. પરંતુ જગત તો હમેશા એક જ ધારે ચાલ્યું જાય છે અને ચાલ્યું આવે છે. એની બીજી કોઈ જાતની રચના કદી, કોઈએ અને ક્યારેય સાંભળી કે જાણી પણ નથી. તેથી એમ જાણી શકાય છે કે, જગતની રચના કરવામાં ઈશ્વર પોતાની જ મરજી પ્રમાણે વર્તે તો નથી.

ઈશ્વરવાદી : ભાઈ, ઈશ્વર તો કર્મને વશ રહીને જગતની રચના કરી રહ્યો છે. એથી એ કોઈ જાતની નહિ બનવા જેવી રચના કરી શકે જ નહિ.

અનીશ્વરવાદી : થયું. જો ઈશ્વર પણ કર્મને વશ રહેતો હોય તો એ ઈશ્વર શાનો? સર્વ શક્તિવાળો પ્રભુ શાનો?

ઈશ્વરવાદી : ભાઈ, જરા બૂલ થઈ ગઈ, ખરું તો એ છે કે ફક્ત દયાને લીધે જ ઈશ્વર જગતને રચવાની ભાંજગડ કરી રહ્યો છે - કારણ કે, એ તો મહાદયાળુ છે.

અનીશ્વરવાદી : જો ઈશ્વર દયાને લીધે જ જગતને બનાવી રહ્યો હોય તો એ આખા જગતને સુખી શા માટે ન કરે? જીવમાત્રને સુખ આપવું એ દયાળુ પુરુષનું કામ છે. પરંતુ જગતમાં સુખ તો સરસવ જેટલું અને દુઃખ કુંગર જેટલું જણાય છે. એથી આવા જગતને જોઈને કોઈ પણ એમ તો ન જ કહી શકે કે, ઈશ્વર ફક્ત દયાની લાગણીથી જ આને (જગતને) બનાવી રહ્યો છે.

ઈશ્વરવાદી : જો કે, ઈશ્વર તો દયાળુ હોવાથી બધાને સુખી જ સરજે છે, પરંતુ એ બધા જીવો પોતપોતાનાં કર્મોને લીધે પાછા દુઃખી થાય છે એમાં ઈશ્વર શું કરે?

અનીશ્વરવાદી : થયું. આ તો તમારા જ કહેવા પ્રમાણે ઈશ્વર કરતાં પણ કર્મોનું બળ વધુ જણાય છે. ત્યારે ભાઈ, હવે ઈશ્વરને જવા દઈને જો એને ટેકાણે કર્મોને માનો તો વાંધો છે?

પંડિતજીનો આ અનુવાદાંશ વાંચ્યા-સાંભળ્યા પછી સૌને પ્રતીતિ થશે કે પંડિતજી દર્શનના કઠણ વાદને પણ ગુજરાતીમાં સરળ અને સહજ રીતે ઉતારે છે. તેમના અનુવાદમાં તરજૂમિયાપણું નથી. ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરતી વખતે તે ભાષાની પોતાની જે લઢણો છે તેમને તે અનુસરે છે. સંસ્કૃત ભાષાની લઢણો ગુજરાતીમાં જેમની તેમ લાવવાથી અનુવાદ કિલ્બટ બની જાય છે. સંસ્કૃતમાં કર્મણિપ્રયોગ સારો લાગે છે પરંતુ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરતાં જો તે પ્રયોગ અદલી કર્તારિ ન કરવામાં આવે તો અનુવાદમાં અસ્વાભાવિકતા અને કિલ્બટતા પ્રવેશે છે. ખીજું, સંસ્કૃત ભાષામાં અત્યંત લાઘવ છે. ઘણી બધી વાત ટૂંકમાં કહી શકાય છે. તેથી જ્યારે સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ પંડિતજી કરે છે ત્યારે ગુજરાતી ભાષાના સ્વભાવ પ્રમાણે જરૂરી વિસ્તાર પણ તે કરે છે. વળી, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષનો તરત જ ખ્યાલ આવે એ આશયથી પંડિતજીએ અનુવાદમાં સંવાદશૈલી અપનાવી છે. પંડિતજીએ અનુવાદમાં જ્યાં તક મળી ત્યાં મૂળના અર્થને અનુસરતા ગુજરાતી પદોને દાખલ કરી અનુવાદને રસ્યક કર્યો છે. દેહ અને આત્માને એક માનતા ચાર્વાકીય મૂળમાં જ્યાં ખંડન છે ત્યાં અનુવાદમાં તેમને નીચેનું પદ મૂકવાની જે તક મળી તેનો તેમણે સરસ ઉપયોગ કર્યો છે. તે પદ છે—

પરમણુદ્ધિ કૃશ દેહમાં, સ્થૂલ દેહ મતિ અદ્ય,

દેહ હોય જો આત્મા ઘટે ન આમ વિકલ્પ.

એમણે કરેલ આ અનુવાદ જૈનદર્શન વિશે અભ્યાસીને સારી માહિતી આપે છે અને બધા જ મહત્વના સિદ્ધાન્તોની વિશદ ચર્ચા કરે છે. તેમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર મુનિઓના વેશ અને આચાર, જિનેશ્વરદેવસ્વરૂપ, ઈશ્વરવાદ, સર્વજ્ઞવાદ, કલ્પલક્ષરવાદ, જીવદિનવતત્ત્વ, આત્મવાદ, પુદ્ગલ તત્ત્વ, પ્રમાણુવાદ અને અનેકાન્તવાદનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે અને તે તે સ્થાને વિરોધી વાદોનો નીરાસ પણ સવિસ્તર કર્યો છે. તેથી જૈનદર્શનને સમજવા આ અનુવાદ અતિ ઉપયોગી છે.

દર્શનના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી એવાં પૂ. પંડિતજીએ કરેલાં આ બે મોટાં કાર્યોનું સ્મરણ કરી હું તેમને મારી ભાવપૂર્વક યાનાંજલિ અર્પું છું. આભાર.